

Χ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ ΜΠΑΝΗ

**ΤΟ ΕΥΡΗΜΑ *IGCH* 317
ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ
ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΙΑ ΤΟ 2ο ΑΙ. Π.Χ.**

**ΑΝΑΤΥΠΟ
ΑΠΟ ΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΗ ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ
«ΧΑΡΑΚΤΗΡ»**

ΑΘΗΝΑ 1996

ΤΟ ΕΥΡΗΜΑ IGCH 317 ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΙΑ ΤΟ 2ο ΑΙ. Π.Χ.*

ΧΑΡ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ ΜΠΑΝΗ

Το 1967, στα προσκτήματα του Νομισματικού Μουσείου προστέθηκε ένα μικρό εύρημα από τη Ναύπακτο, «τμήμα πιθανόν ενός μεγαλύτερου διασκορπισθέντος θησαυρού». Αποτελείται από τέσσερα αργυρά νομίσματα: μία δραχμή Αθηνών Νέας Τεχνοτροπίας και τρία δηνάρια Ρωμαϊκής Δημοκρατίας.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ (Εικ. 1)

1. Δραχμή Αθηνών Νέας Τεχνοτροπίας. 136/5 π.Χ.

3,97 γρ., ↑.

Έμπρ. Κεφαλή Αθηνάς με περικεφαλαία δ.

Όπ. Γλαυξ σε αμφορέα. Στο πεδίο ρόπαλο και

A	ΘΕ
API	HPA
	ΣΤΟ
	HPAK
	Ω

Το νόμισμα ανήκει στη σειρά HPA-ΑΡΙΣΤΟΦ της M. Thompson¹, σ. 136, πίν. 34, αριθ. 344h, που τη χρονολογεί στο 168/7 π.Χ.

Σύμφωνα με τη νεότερη χρονολόγηση του O. Mørkholm², η σειρά πρέπει να χρονολογηθεί στο 136/5 π.Χ.

2. Δηνάριο νομισματοκοπείου Ρώμης. 122 π.Χ.

3,83 γρ., ←.

Έμπρ. Κεφαλή Ρώμης δ. Στο πεδίο αρ. RVF, προς τα κάτω. Στο πεδίο δ. X. Στικτός κύκλος.

Όπ. Έφιπποι Διόσκουροι δ. Στο πεδίο από κάτω Q. MINV. Στο έξεργο ROMA. Στικτός κύκλος.

RRC, σ. 296, 277, πίν. 39. Στο παράδειγμα που απεικονίζει ο Crawford η παράσταση της οπίσθιας όψης περιβάλλεται από κύκλο συνεχούς γραμμής.

3. Δηνάριο νομισματοκοπείου Ρώμης. 121 π.Χ.

3,81 γρ., ↘.

* Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στην κ. Μάντω Οικονομίδου για την παραχώρηση της δημοσίευσης του ευρήματος και στην κ. Ηρώ Τσούρη για την πολύπλευρη βοήθειά της. Η παρουσίαση αυτή οφείλει πολλά στον κ. Ι. Τουράτσογλου, τον οποίο ευχαριστώ για το ενδιαφέρον και τις συμβουλές του.

Η μελέτη της κυκλοφορίας στην Αιτωλία αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης έρευνας με θέμα τη διείσδυση του ρωμαϊκού νομίσματος στον ελλαδικό χώρο, που έχει αρχίσει από την υπογράφουσα στο Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, με την υπόδειξη και τη συνεργασία της κ. Μ. Οικονομίδου.

¹ M. Thompson, *The New Style Silver Coinage of Athens* (ANSNS 10), Νέα Υόρκη 1961.

² O. Mørkholm, *The Chronology of the New Style Coinage of Athens*, *ANSMN* 29 (1984), σ. 29-42. Τις χρονολογήσεις του έχουν ακολουθήσει έκτοτε οι περισσότεροι ερευνητές.

Έμπρ. Κεφαλή Ρώμης με περικεφαλαία δ. Στο πεδίο αρ. Χ. Στικτός κύκλος.
Όπ. Έφιπποι Διόσκουροι δ. Στο πεδίο από κάτω C. PLVTI. Στο έξεργο ROMA. Στικτός κύκλος.
RRC, σ. 296, 278, πίν. 39.

4. Δηνάριο νομισματοκοπείου Ρώμης. 114 ή 113 π.Χ.

3,72 γρ., ↓.

Έμπρ. Δαφνοστεφής προτομή Ρώμης δ. Στο πεδίο δ. ROMA, προς τα πάνω. Αρ. Χ. Στικτός κύκλος.

Όπ. Ανδριάς στεφανηφόρου ιππέα με θώρακα και ακόντιο στο δεξί χέρι, στηριζόμενος σε τρία τόξα.
Σε κυκλική διάταξη MN AEMILIO. Ανάμεσα στα τόξα LEP. Στικτός κύκλος.

RRC, σ. 305, 291, πίν. 40, όπου αναπτύσσεται και η ερμηνεία της απεικόνισης της τοξωτής βάσης του αγάλματος.

Συνεπώς, ως *terminus post quem* για την απόκρυψη του μικρού αυτού «θησαυρού» λαμβάνεται η χρονολογία κοπής του τελευταίου δηναρίου στο 114/3 π.Χ.

Αναφερόμενος στο ίδιο εύρημα, και συγκρίνοντάς το με τα παρόμοιας σύνθεσης των Στόβων και του Αγρινίου, ο Crawford γράφει: «it would be extremely rash to argue for meaningful circulation of the denarius in Greece on the basis of these three hoards»³. Ο ίδιος, ωστόσο, εντοπίζει τη σπουδαιότητά τους στο γεγονός ότι: «finally attest the very beginning of the arrival of Roman coinage in the Greek World».

Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι εξίσου σημαντικό ίσως είναι το γεγονός ότι οι δύο από τους τρεις πρωιμότερους θησαυρούς με ρωμαϊκά δηνάρια που βρέθηκαν στον ελλαδικό χώρο προέρχονται από την περιοχή της αρχαίας Αιτωλίας.

Τα όρια της αιτωλικής χώρας ακολουθούσαν τη φυσική γεωμορφολογική διαίρεση από τις παρυφές της Γκιώνας μέχρι τον Κορινθιακό κόλπο και από τον Αχελώο μέχρι τον Τυμφρηστό⁴. Οι δύο μεγάλοι ποταμοί, ο Αχελώος δυτικά και ο Μόρνος ανατολικά, οριοθετούν την περιοχή που υπήρξε ο πυρήνας του αιτωλικού κράτους, στο οποίο προσαρτήθηκαν κατά καιρούς και γειτονικά εδάφη⁵.

Κύριο χαρακτηριστικό της αιτωλικής πολιτικής αποτελεί όχι μόνο το ενδιαφέρον για την ενίσχυση του κράτους τους, αλλά κυρίως οι προσπάθειές τους να ρυθμίζουν τις τύχες και της υπόλοιπης Ελλάδας, αποσκοπώντας στον έλεγχο ενός μεγάλου μέρους της. Πράγματι, έως το 226 π.Χ. η Αιτωλική Συμπολιτεία, χρησιμοποιώντας άλλοτε βία και άλλοτε φιλικούς διακανονισμούς, αποτελεί μία από τις ισχυρότερες δυνάμεις στον ελλαδικό χώρο, με βλέψεις όχι μόνο σε αυτόν, αλλά και μακρύτερα, αν κρίνουμε από τη συμμετοχή των Αιτωλών στην εκστρατεία του Πύρρου στην Ιταλία το 280-275 π.Χ.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ερμηνευθούν και οι σχέσεις των Αιτωλών με τους Ρωμαίους. Σε όλες τις φάσεις της ελληνορωμαϊκής διαμάχης τήρησαν αμφιρόροπη στάση, ενδιαφερόμενοι για τα συμφέροντά τους. Αρχικά, αποζήτησαν τη ρωμαϊκή συμμαχία⁶ και ενεπλάκησαν στον Α' μακεδονικό πόλεμο (215-205 π.Χ.), στο πλευρό της Ρώμης. Η Ναύπακτος αποτελεί ένα από τα

³ M. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic*, Λονδίνο 1985, σ. 128.

⁴ S. Bommeljé - P.K. Doorn et al., *Aetolia and the Aetolians. Towards an Interdisciplinary Study of a Greek Region* (*Studia Aetolica* 1), Ουτρέχτη 1987, σ. 9.

⁵ Η αιτωλική κυριαρχία σε περιοχές της Λοκρίδας αρχίζει το 338, όταν ο Φίλιππος τους παρεχώρησε τη Ναύπακτο και άλλες μικρότερες πόλεις. Η κατάκτηση ολοκληρώθηκε με την εγκατάσταση των Αιτωλών στους Δελφούς το 290, οπότε και απέκτησαν τον έλεγχο όλης της δυτικής Λοκρίδας, έως το 190 π.Χ. Βλ. σχετικά L. Lerat, *Les Locriens de l'Ouest*, Παρίσι 1952, σ. 66, 69, 70, 85.

⁶ Για την κριτική που ασκήθηκε από τους σύγχρονους τους για αυτή τη στάση υπέρ αλλοφύλων, βλ. F.W. Walbank, *Polybius and Rome's Eastern Policy*, *JRS* 53 (1963), σ. 8-9. Για όλη αυτή την περίοδο, βλ. M. Holleaux,

σημαντικότερα ορμητήρια του στόλου, ενώ όλη η περιοχή αναστατώνεται από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Η φάση αυτή έληξε με τη σύναψη συμμαχίας με τον Φίλιππο το 206 π.Χ.

Στο Β' μακεδονικό πόλεμο (200-196 π.Χ.) οι Αιτωλοί συμπράττουν ακόμη μια φορά με τους Ρωμαίους. Οι ρυθμίσεις ωστόσο των ελληνικών πραγμάτων το 196 π.Χ. από τον Τ.Κ. Φλαμινίο δεν τους ικανοποίησαν αρκετά, οπότε στράφηκαν στον Αντίοχο, τον οποίο προσκάλεσαν στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να ξεσπάσει ο Συριακός πόλεμος (192/1 π.Χ.). Η τελευταία τους συμμαχία απέβη ατυχής, και μετά την ήττα του Αντιόχου στις Θερμοπύλες, το 191, αναγκάζονται να καταφύγουν στη Ναύπακτο, για να οργανώσουν την αντίστασή τους. Αλλά και οι Ρωμαίοι δεν έμειναν αδρανείς. Ο Μ.Α. Γλαβρίων (M. Acilius Glabrio) μετά από μια δύσκολη πορεία από τα αφύλαχτα περάσματα της Οίτης, όπου πρόσφερε θυσίες στην Πυρά του Ηρακλέους, έφθασε στη Ναύπακτο την οποία πολιορκήσε επί δύο μήνες. Μια δεύτερη ρωμαϊκή επιχείρηση εκδηλώθηκε στην Άμφισσα, ενώ συγχρόνως τα στρατεύματα των Αχαιών λεηλατούσαν τα αιτωλικά παράλια απέναντι από την Πελοπόννησο. Οι Αιτωλοί αναγκάστηκαν να υποκύψουν στους Ρωμαίους χάνοντας όλες τις έως τότε κτήσεις τους.

Στον Γ' μακεδονικό πόλεμο (171-168 π.Χ.) οι Αιτωλοί ξαναβρέθηκαν στο πλευρό των Ρωμαίων. Αυτή τη φορά όμως, μετά τη μάχη της Πύδνας, το 168 π.Χ., οι Ρωμαίοι γίνονται απόλυτοι κύριοι της περιοχής και καθορίζουν τα πράγματα της Ελλάδας σε νέες βάσεις, ανεξάρτητα από τις αιτωλικές βλέψεις.

Από το 168 έως το 146 π.Χ. οι φιλολογικές μαρτυρίες για την πολιτική των Αιτωλών είναι ελάχιστες, ενώ η περιοχή δεν παύει να σπαράσσεται από συγκρούσεις. Γνωρίζουμε ότι οι Ρωμαίοι διαμεσολαβούν σε κάποια διαμάχη τους με τους Θηβαίους, ενώ ο Α. Gabinus, πρέσβυς του Μέντελλου στους Αχαιούς εγκαθίσταται στη Ναύπακτο. Από τις αρχαιολογικές μαρτυρίες φαίνεται όμως ότι η ειρήνη που επήλθε στην περιοχή με την ολοκληρωτική επικράτηση των Ρωμαίων βοήθησε στην οικονομική ανάκαμψη της περιοχής. Όπως αναφέρει ο Μ. Πετρόπουλος⁷: «πλούσια κινητά ευρήματα, αγάλματα, επιγραφές και χρυσά κτερίσματα σε τάφους του 2ου και 1ου π.Χ. αι. δείχνουν την αύξηση του πληθυσμού και την άνοδο του βιοτικού του επιπέδου».

Η περιοχή επλήγη εκ νέου από αιματηρές συγκρούσεις στον 1ο αι. π.Χ. Στα 57-55 π.Χ., η Ναύπακτος, όπως και άλλες πόλεις της Αιτωλίας, λεηλατήθηκε, από τις άγριες ορεσίβιες φυλές των Αγραίων και των Δολόπων, που είχαν εξαναγκαστεί να εγκαταλείψουν τις περιοχές τους από τον L. Calpurnius Piso, το ρωμαίο κυβερνήτη της Μακεδονίας.

Από το 50 π.Χ. η περιοχή έγινε θέατρο των πολεμικών συγκρούσεων του Καίσαρα με τον Πομπήιο, ο οποίος διατηρούσε στρατεύματα στην Αιτωλία και είχε εγκαταστήσει φρουρές στη Ναύπακτο και στην Καλυδωνία. Με την άφιξη του Καίσαρα, οι Αιτωλοί του ζήτησαν να παρέμβει, εκδιώκοντας τις φρουρές του Πομπήιου, ενώ ομάδες Αιτωλών και Λοκρών ενώθηκαν με τα στρατεύματά του και εισέβαλαν στη Θεσσαλία. Αιτωλοί άλλωστε βρίσκονται ανάμεσα στις δυνάμεις του Καίσαρα και στη μάχη των Φαρσάλων το 48 π.Χ.

Η νίκη του Οκταβιανού στο Άκτιο το 31 π.Χ. άλλαξε ολοκληρωτικά το ρυθμό της ζωής των ελληνικών πόλεων και επέφερε ριζικές αλλαγές στη φυσιογνωμία της περιοχής. Πληθυσμοί μετακινήθηκαν και εδάφη της άλλοτε κραταιάς Αιτωλικής Συμπολιτείας προσαρτήθηκαν στις νεοιδρυμένες αποικίες της Νικόπολης αρχικά και της Πάτρας αργότερα. Οι συγγραφείς μιλούν για ερήμωση της περιοχής.

Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avant J.-C. (273-205), Παρίσι 1969, σ. 208 κ.ε., καθώς και το νεότερο έργο του E.S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, I-II, Berkeley 1984.

⁷ Η Αιτωλοακαρνανία κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο (21-23/10/1988)*, 1991, σ. 93-124, και ιδιαίτερα σ. 122.

Οι νομισματικές ωστόσο μαρτυρίες δεν είναι τόσο εύγλωττες όσο οι ιστορικές πηγές. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η εικόνα που παρέχει η νομισματική κυκλοφορία απέχει κατά πολύ από αυτή των αρχαιολογικών ευρημάτων, όπως την περιγράφει ο Μ. Πετρόπουλος. Προφανώς, η κατάσταση που επικρατούσε σε αυτά τα ταραγμένα χρόνια δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να αποδοθεί με σαφήνεια. Είναι πιθανό η αποκάλυψη των σημαντικών αρχαιολογικών ευρημάτων να αποδεικνύει την ύπαρξη απόμων που είχαν συγκεντρώσει αρκετό πλούτο, ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού πρέπει να εξακολουθούσε να επιβιώνει από την εκμετάλλευση της γης. Η παρουσία, άλλωστε, των ρωμαϊκών στρατευμάτων μπορεί να επέφερε την ειρήνευση ανάμεσα στα αλληλοσπαρασσόμενα ελληνικά φύλα, είναι προφανές όμως ότι θα απομυζούσε σημαντικό μέρος της τοπικής παραγωγής, χωρίς το αντίστοιχο οικονομικό αντίκρισμα.

Τα λιγοστά νομισματικά ευρήματα της περιοχής, που χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ. αποδεικνύουν μιας περιορισμένης έκτασης κυκλοφορία, όπως έχει ήδη επισημάνει ο Crawford⁸: «local coinage predominant in late 3rd and early 2nd c., with a little material from Boeotia and the Peloponnese», εικόνα που παρατηρείται και σε όλο το 2ο αι. π.Χ.

Μπορούν να διακριθούν δύο κατηγορίες «θησαυρών»: οι αμιγώς ελληνικοί, ενδεικτικοί της νομισματικής κατάστασης που επικρατούσε στην περιοχή, και αυτοί που περιλαμβάνουν και ρωμαϊκά νομίσματα και οι οποίοι αποτελούν ενδείξεις της διείσδυσης του ρωμαϊκού νομίσματος στο τμήμα αυτό της Κεντρικής Ελλάδας.

Στην πρώτη περίπτωση αναφέρουμε τα ευρήματα:

- CH I, 76, από το Αργίνιο, του πρώιμου 2ου αι. π.Χ., με νομίσματα της Αιτωλικής Συμπολιτείας, Σικυνώνος, Λοκρίδος, Χαλκίδος και Βοιωτίας.
- IGCH 312, από το Ματσούκι, κοντά στο Αργίνιο, με νομίσματα της Ακαρνανικής Συμμαχίας και των Οινιαδών, που χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.
- IGCH 238 / CH II, 85, με τόπο εύρεσης τη θαλάσσια περιοχή του Γαλαξειδίου, και με νομίσματα Μακεδονίας, Αλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Δημητρίου Β', Φιλίππου Ε', Περσέως και Αμφιπόλεως. Το εύρημα αυτό προέρχεται από ναυάγιο, που χρονολογείται στο 168 π.Χ., εποχή του Γ' μακεδονικού πολέμου⁹ και δεν είναι ενδεικτικό της νομισματικής κυκλοφορίας στην περιοχή.
- IGCH 244, από τη Ναύπακτο, χρονολογούμενος στα 175-150 π.Χ., με νομίσματα Αιτωλίας και Οιταίων.
- CH IV, 54, από την Καλυδώνα, αποτελούμενος από νομίσματα Σικυνώνος, Οπουντίων Λοκρών, Αχαϊκής Συμπολιτείας, Άργους και Μεγαλόπολης, με χρονολογία απόκρυψης στα 165-147 π.Χ.
- IGCH 271, από το Αργίνιο¹⁰. Πρόκειται για το σύνολο των ελληνικών νομισμάτων του γνωστού «θησαυρού»¹¹ αποτελούμενου από νομίσματα Αινιάνων, Λαμίας, Οιταίων, Θεσσαλικής Συμμαχίας, Αιτωλίας, Οπουντίων Λοκρών, Φωκίδος, Βοιωτίας, Χαλκίδος, Ιστιαίας, Αθηνών, Αίγινας, Αχαϊκής Συμπολιτείας, Σικυνώνος, Μεσσήνης, Άργους, Μεγαλόπολης και Κύμης. Η απόκρυψη και αυτού του ευρήματος τοποθετείται στην ίδια περίοδο (165-147 π.Χ.) όπως και του προηγούμενου και συνδέεται με μια σειρά γεγονότων που συντάραξαν την Αιτωλία¹².

⁸ M. Crawford, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 123.

⁹ Δρόσος Κραβαρτόγιαννος, Ενδείξεις περί ναυμαχίας στην Ανεμοκάμνη μεθ' ευρήματος μακεδονικών νομισμάτων δ'-β' αι. π.Χ., *Τετράμηννα* 6/7 (1975), σ. 3-7.

¹⁰ M. Thompson, *The Agrinion Hoard* (ANSNM 159), Νέα Υόρκη 1968.

¹¹ Ακολουθείται η άποψη των Ι. Τουράτσογλου, Η. Τσούρη, *Θησαυροί τριωβόλων Αχαϊκής Συμπολιτείας, εις Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία (Μελετήματα 13)*, Αθήνα 1991, σ. 174, σημ. 8, ότι το εύρημα αποτελείται από δύο ξεχωριστά σύνολα νομισμάτων.

¹² Βλ. ό.π., σ. 174.

– IGCH 266, από την Κόνισκα, κοντά στον Θέρμο, με νομίσματα Αινιάνων, Φωκίδος, Οπουντίων Λοκρών, Χαλκίδος, Αίγινας, Σικυώνος, Αχαϊκής Συμπολιτείας, Αίγινας, Ήλιδος και Πτολεμαίου Α', με χρονολογία απόκρυψης στο 150 π.Χ.¹³, που συνδέεται με την καταστροφή στον Ισθμό. Τα ευρήματα στα οποία βρίσκονται ρωμαϊκά νομίσματα είναι ελάχιστα.

Το 1886, ο Β. Στάης ανέφερε στο Δελτίον¹⁴ ότι βρέθηκαν και κατασχέθηκαν στη Βλαχομάνδρα, περιοχής Ναυπάκτου, «τριάκοντα ἀργυρᾶ νομίσματα [Σικυώνος, Χαλκίδος, Ήλιδος και Λυσιμάχου], ἔτι δέ τέσσαρα χαλκᾶ, ὧν τό μὲν Ρώμης, τὰ δέ λοιπὰ τρία τελείως ἐφθαρμένα». Δυστυχώς, δεν γίνεται με σαφήνεια αντιληπτό εάν πρόκειται για ενιαίο εύρημα, ή εάν είναι διασκορπισμένα νομίσματα που βρέθηκαν στην περιοχή. Στην πρώτη περίπτωση, η απόκρυψή του, με βάση το νόμισμα του Λυσιμάχου, θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα χρόνια του Α' μακεδονικού πολέμου. Αρκετά προβληματική υπήρξε και η σύνθεση του «θησαυρού» του Αγρινίου, IGCH 271, σχετικά με τη συνύπαρξη ή όχι των ελληνικών και ρωμαϊκών νομισμάτων. Θεωρώντας πιθανότερη την υπόθεση των δύο διαφορετικών συνόλων, πιστεύουμε ότι η κατάχωση των ρωμαϊκών νομισμάτων έγινε κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Στο παράρτημα της δημοσίευσης του «θησαυρού» στο NNM, οι R. Thomsen και M. Crawford είχαν προτείνει το 135 π.Χ. ως χρονολογία απόκρυψης των ρωμαϊκών δηναρίων¹⁵. Ωστόσο, με βάση τη χρονολογία της τελευταίας κοπής που συμπεριλαμβάνεται, του Q. Pilipus, τον οποίο ο Crawford¹⁶ το 1974 τοποθέτησε στο 129 π.Χ., θα πρέπει να μετατεθεί και η απόκρυψη του θησαυρού μερικά χρόνια αργότερα, λίγο μετά το 130 π.Χ.

Ο τελευταίος χρονολογικά «θησαυρός» είναι ο IGCH 317, από τη Ναύπακτο, ο οποίος τοποθετείται μετά από το 114/3 π.Χ.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ελάχιστα ρωμαϊκά νομίσματα βρέθηκαν διάσπαρτα σε όλη την περιοχή¹⁷, η ύπαρξη των οποίων δεν αποδεικνύει τίποτε περισσότερο από την παρουσία Ρωμαίων¹⁸.

Από αυτά, τα παλαιότερα βρέθηκαν στην Πυρά του Ηρακλέους. Πρόκειται για μια sextans του 211-208 π.Χ., του τύπου της κεφαλής Ερμού / πρώρας, που παρουσιάζει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι είναι επικεκομμένη σε νόμισμα του Ιέρωνα Β' των Συρακουσών¹⁹. Βρέθηκε επίσης ένα ασσάριο του 169-158 π.Χ. του τύπου Ιανός / πρώρα²⁰. Φαίνεται ότι η Πυρά του Ηρακλέους αποτελούσε προσκύνημα για τους Ρωμαίους που βρίσκονταν στην περιοχή, όπως μαρτυρεί και η τελετή θυσιών που προσέφερε ο M.A. Glabrio στην πορεία του το 191 π.Χ. για την πολιορκία της Ναυπάκτου²¹. Αντίθετα, τα υπόλοιπα ρωμαϊκά νομίσματα που βρέθηκαν χρονολογούνται αργότερα, στον 1ο αι. π.Χ.

¹³ Για τους τρεις τελευταίους «θησαυρούς», όπου συνυπάρχουν νομίσματα της Αχαϊκής Συμπολιτείας, ακολουθούν οι χρονολογήσεις που προτάθηκαν από τους Ι. Τουράτσoglou, Η. Τσούρη, ό.π.

¹⁴ *ΔΔ* 1889, Ε, σ. 103, αριθ. 5.

¹⁵ M. Thompson, ό.π. (υποσημ. 10), σ. 127.

¹⁶ *RRC*, 259, σ. 284-285.

¹⁷ Οι πληροφορίες για τα μεμονωμένα ευρήματα προέρχονται από το Αρχείο Κυκλοφορίας του Νομισματικού Μουσείου, όπου έχουν γίνει και οι ταυτίσεις.

¹⁸ Για τις πρωιμότερες σχέσεις ανάμεσα στις ελληνικές και τις ρωμαϊκές περιοχές, καθώς και για την έντονη παρουσία Ρωμαίων και Ιταλιωτών εμπόρων στο Αιγαίο, ιδιαίτερα στον 4ο και 3ο αι. π.Χ., βλ. F.W. Walbank, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 2, 3.

¹⁹ *RRC*, σ. 169, 69.6a. Για τον τύπο του Ιέρωνα, βλ. *SNG Cop.*, 844 κ.ε.

²⁰ *RRC*, σ. 243, 195.1.

²¹ Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται τα λιγοστά χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα που βρέθηκαν στους Δελφούς, οι οποίοι τελούσαν υπό αιτωλική κυριαρχία από το 290 π.Χ. Πρόκειται για μία sextans που χρονολογείται μετά το 211 π.Χ., του τύπου Ερμής / πρώρα, *RRC*, σ. 159, 6, μία semis του 179-170 π.Χ., του τύπου Ζεύς / πρώρα, *RRC*, σ. 226, 162.4 και ένα ασσάριο, χρονολογούμενο στα 155-149 π.Χ., του τύπου Ιανός / πρώρα, *RRC*, σ. 253, 212.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι. Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΙΑ									
ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ	CH I, 76	IGCH 312	IGCH 238 CH II, 85	IGCH 244	CH IV, 54	IGCH 271	IGCH 266	IGCH 271	IGCH 317
Αιτωλίας	×			×		×			
Οιταίων				×		×			
Λοκρίδος	×								
Οπουντίων					×	×	×		
Ακαρνανικής Συμμαχίας		×							
Οινιαδών		×							
Φωκίδος						×	×		
Αινιάνων						×	×		
Θεσσαλικής Συμμαχίας						×			
Σικυώνος	×				×		×		
Άργους					×	×			
Μεγαλόπολης					×	×			
Αιγών							×		
Μεσσηνίας						×			
Αχαϊκής Συμπολιτείας					×	×	×		
Ήλιδος							×		
Βοιωτίας	×					×			
Λαμίας						×			
Χαλκίδος	×					×	×		
Ιστιαίας						×			
Κύμης						×			
Αθηνών						×	×		×
Αίγινας						×	×		
Μακεδονίας			×						
Πτολεμαίου Α'							×		
Ρωμαϊκής Δημοκρατίας								×	×

Από τις ανασκαφές του καθηγητή Ι. Παπαποστόλου στο ιερό του Θέρμου προέρχεται ένα δηνάριο, του L. PISO L.F. LN. FRUGI, νομισματοκοπείου Ρώμης, του 90 π.Χ.²²

Τέλος, σε ανασκαφή της Εφορείας σε οικόπεδο της Αταλάντης βρέθηκε ένα ακόμη δηνάριο του L. PAULLUS LEPIDUS, νομισματοκοπείου Ρώμης, του 62 π.Χ.²³

Καταλήγοντας, για να αποκαταστήσουμε την εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας στην περιοχή και την εμβέλεια της ισχύος του ρωμαϊκού νομίσματος, πρέπει να διερευνήσουμε το υλικό που έχει διασωθεί από τον 3ο έως τον 1ο αι. π.Χ. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι παρά τους πολιτικούς κλυδωνισμούς και τις συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις που αναστάτωναν την περιοχή, η νομισματική κυκλοφορία φαίνεται να διαταράχθηκε πολύ λίγο.

²² RRC, σ. 340, 340.1.

²³ RRC, 415.1. Πρόκειται για απόγονο του L. Aemilius Paullus, του νικητή στην Πύδνα το 168. Οι τρεις αιχμάλωτοι που απεικονίζονται στην οπίσθια όψη του δηναρίου αντιπροσωπεύουν πιθανότατα τον Περσέα και τους γιους του.

ΠΙΝΑΚΑΣ II. ΡΩΜΑΪΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΙΑ		
Πυρά Ηρακλέους	ανώνυμα ΧΑ	211-208 169-158
«Θησαυρός» Αγρινίου	Ανώνυμα	
	CN.DO	189-180
	NAT	155
	L. SAUF	152
	P. SULA	151
	FLAUS	150
	NATTA	149
	C. ANTESTI	147
	A. SPURI	139
	C. RENI	138
	P. PAETUS	138
	L. ANTES GRAG	136
	M. BAEBI Q. F. TAMPIL	136
	C. SERVEILI M.F.	136
	L. TREBANI	135
	TI. MINUCI C.F. AUGURINI	134
	M. OPEIMI	131
	Q. PILIPUS	129
«Θησαυρός» Ναυπάκτου	Q. MINU RUF	122
	C. PLUTI	121
	MN. AEMILIO LEP	114/3
Θέρμο	L. PISO L.F. LN. FRUGI	90
Αταλάντη	L. PAULLUS LEPIDUS	62

Στη διάρκεια του 3ου και 2ου αι. π.Χ. η οικονομία της περιοχής στηρίζεται στα τοπικά νομίσματα και στα νομίσματα των γειτονικών περιοχών, ιδιαίτερα της Πελοποννήσου, της Βοιωτίας και της Εύβοιας. Στα μέσα του 2ου αι. σημαντική αρχίζει να γίνεται και η παρουσία των νομισμάτων της Αχαϊκής Συμπολιτείας.

Τα ρωμαϊκά νομίσματα εμφανίζονται ήδη από τον 3ο αι. π.Χ., δεν αποτελούν όμως παρά τυχαία ευρήματα, αποτέλεσμα της φυσικής παρουσίας Ρωμαίων στην περιοχή. Ρωμαίοι ή Ιταλιώτες ή Έλληνες που είχαν γυρίσει από την Ιταλία, ακολουθώντας πιθανώς τον Πύργο στην εκστρατεία του, επισκέπτονται το χώρο της Πυράς του Ηρακλέους, ή το ιερό των Δελφών.

Το κύριο μέρος των ρωμαϊκών νομισμάτων χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.²⁴, στον οποίο τοποθετείται η απόκρυψη των «θησαυρών» του Αγρινίου και της Ναυπάκτου. Και στους δύο, ιδιαίτερα

²⁴ Για την κυκλοφορία του ρωμαϊκού νομίσματος σε αυτή την περίοδο, βλ. M.J. Price, στο *The Coinage of the Roman World in the Late Republic* (εκδ. A.M. Burnett, M.H. Crawford) (BAR 326), 1987, σ. 99.

σε αυτόν του Αग्रिनίου, που είναι μεγαλύτερος, μπορούμε να διακρίνουμε, ανάλογα με τη χρονολογία των αρχόντων, μικρές ομάδες. Στο εύρημα του Αग्रινίου οι κοπές αρχίζουν από το 189-180 π.Χ., και, μετά από ένα κενό, ξαναεμφανίζονται από το 155 έως το 147, κατόπιν ένα δεύτερο κενό και οι κοπές από το 139 φθάνουν έως το 131 και το 129. Σε μικρότερη κλίμακα, αλλά στην ίδια λογική κινείται και το εύρημα της Ναυπάκτου με δύο ομάδες, στα 122/1 η πρώτη και στα 114/3 π.Χ. η δεύτερη. Λίγο νεότερος ο «θησαυρός» της Ναυπάκτου, και κατά πολύ μικρότερος, έχει ωστόσο κοινά χαρακτηριστικά με αυτόν του Αग्रινίου. Και τα δύο ευρήματα αποτελούν προφανώς προϊόν αποθησαυρισμού σε ισχυρό νόμισμα πραγματικής αξίας, την οποία θα τη διατηρούσε μέσα στις σκληρές ανακατατάξεις του 2ου αι. π.Χ.

Στον 1ο αι. π.Χ., τέλος, η εικόνα αλλάζει ριζικά. Δεν ανευρίσκονται πλέον «θησαυροί», ενώ τα λιγοστά ρωμαϊκά νομίσματα δείχνουν την παρουσία Ρωμαίων σε διάφορες περιοχές. Προφανώς η ερήμωση της περιοχής για την οποία κάνουν λόγο οι συγγραφείς μετά από τα γεγονότα του Ακτίου είχε ξεκινήσει πολύ ενωρίτερα. Οι εμφύλιοι πόλεμοι των ρωμαίων στρατηγών που είχαν εγκαταστήσει τα στρατεύματά τους στην περιοχή στέρησαν από τους κατοίκους της και τις τελευταίες οικονομικές δυνατότητες.

Από τις ενδείξεις που μας παρέχουν οι «θησαυροί» μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μέσα στο 2ο αι. π.Χ. το ρωμαϊκό νόμισμα είχε γίνει αποδεκτό από τους πληθυσμούς της περιοχής, παράλληλα με τα τοπικά νομίσματα. Η μεγάλη εξάλλου πραγματική αξία των δηναρίων τα έκανε ιδανική επιλογή σε περιπτώσεις αποθησαυρισμού. Οπωσδήποτε βέβαια, η οικονομική του εμβέλεια δεν έφθασε ποτέ στα επίπεδα των ισχυρών ελληνικών νομισματοκοπειών της περιόδου, όπως άλλωστε παρατηρείται σε όλη την Ελλάδα. Είναι εξάλλου γνωστή η νομισματική πολιτική, ή μάλλον, η έλλειψη νομισματικής πολιτικής εκ μέρους της Ρώμης σε αυτή την εποχή. Θα πρέπει ωστόσο να τονίσουμε, έχοντας υπόψη και τη σχεδόν παντελή έλλειψη ευρημάτων από τον 1ο αι. π.Χ., ότι είναι πολύ πιθανό οι αυξημένες ρωμαϊκές ανάγκες, αποτέλεσμα των στρατιωτικής κυρίως φύσεως δραστηριοτήτων τους, να καλύπτονταν περισσότερο με αρπαγές, λεηλασίες ή υποχρεωτικές δωρεές, παρά με αγοραπωλησίες, οι οποίες απαιτούσαν κοινώς αποδεκτό νόμισμα.

Επιπλέον, η αυξημένη ή μη παρουσία ρωμαϊκών δηναρίων δεν αποτελεί μόνον ένδειξη της χρήσης τους στον ορισμένο χώρο, αλλά και δείκτη του ρυθμού παραγωγής τους. Είναι γνωστό ότι από το 157 π.Χ. παρατηρείται μια εντυπωσιακή αύξηση της νομισματικής παραγωγής στη Ρώμη, σχεδόν δεκαπλασιασμός της, η οποία μειώνεται σημαντικά στο διάστημα 57-50 π.Χ.²⁵ Συνεπώς, η παρουσία των δηναρίων σε άλλες περιοχές καθρεπτίζει και τη ροή τους από το νομισματοκοπείο της Ρώμης. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτή η στρατηγική, οι αιτίες και τα αποτελέσματα της οποίας δεν μας ενδιαφέρουν εδώ, οφείλει να αποδεσμευθεί από τη νομισματική πολιτική, καθόσον είναι γνωστό ότι στον 1ο αι. π.Χ. η Ρώμη είχε αρχίσει να ενδιαφέρεται σοβαρά για τη νομισματική διείσδυση στις ανατολικότερες περιοχές.

²⁵ K. Hopkins, *Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.-A.D. 400)*, *JRS* 70 (1980), σ. 106, 111.

Summary

THE FIND IGCH 317
AND THE COINAGE IN CIRCULATION
IN AETOLIA IN THE SECOND CENTURY BC

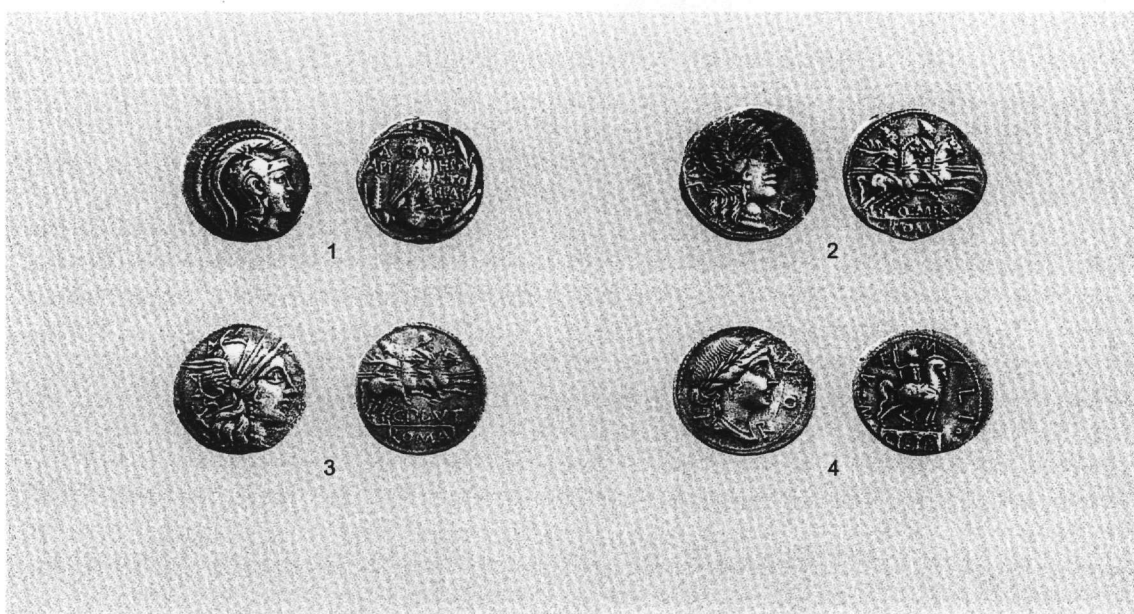
The discovery of the small find IGCH 317 from Naupaktos is made the occasion of a reconstruction of the coinage in circulation in Aetolia in the second century BC, a period of considerable upheaval and Roman intervention in the region.

During the third and second centuries BC the economy of the region was based on local coinages and the coinages of neighbouring areas, especially of the Peloponnese, Boeotia and Euboea. In the middle of the second century, coins of the Achaean Confederacy are also found in significant numbers.

Roman coins first make their appearance as early as the third century BC, but only as chance finds, the result of the presence of Romans in the area. The bulk of the Roman coins date from the second century BC, to which is assigned the concealment of the Agrinion and Naupaktos hoards. Both these finds are presumably the result of hoarding wealth in the form of hard currency of real value, which it would retain during the harsh upheavals of the second century BC.

In the first century BC, finally, the picture changes radically. Hoards are no longer found, and the few Roman coins reveal the presence of Romans in various areas. The abandonment of the region after the battle of Actium, attested by the ancient authors, had clearly begun earlier. The civil wars between the Roman generals who installed their armies in the region deprived the inhabitants of their last economic potential.

Ch. Papageorgiadou Bani

Εικ. 1. Εύρημα Ναυπάκτου, IGCH 317.

Χ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ ΜΠΑΝΗ

**ΤΟ ΕΥΡΗΜΑ *IGCH* 317
ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ
ΣΤΗΝ ΑΙΤΩΛΙΑ ΤΟ 2ο ΑΙ. Π.Χ.**

**ΑΝΑΤΥΠΟ
ΑΠΟ ΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΗ ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ
«ΧΑΡΑΚΤΗΡ»**

ΑΘΗΝΑ 1996

